

ӘЛ-ФАРАБИ АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ
КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ АЛЬ-ФАРАБИ
KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY NAMED AFTER AL-FARABI

*Мархабат Тоғанұлы
Тоғановтың туғанына*

80 жыл

Қазақ тіл білімі ғылымының дамуына зор үлес қосқан
көрнекті тілші-ғалым, филология ғылымдарының докторы,
профессор **МАРХАБАТ ТОМАНҰЛЫ ТОМАНОВТЫҢ**
туғанына 80 жыл толуына орай аткізілетін
«Филологияның қазіргі кезеңдегі басымдықтары: дәстүрі мен болашағы»
атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция

Алматы, 20 ақпан 2012 жыл

Международная научно-теоретическая конференция
«Современные тренды филологии: истоки и перспективы»,
посвященная 80-летию со дня рождения
известного языковеда-тюрколога,
доктора филологических наук, профессора
ТОМАНОВА МАРХАБАТА ТОМАНОВИЧА

Алматы, 20 февраля 2012 года

International scientifically-theoretical conference
"Modern trends of philology: origins and prospects",
devoted to 80-year of birth
of the famous linguist-specialist in Turkic philology
TOMANOV MARHABAT TOMANOVICH

Almaty, February 20, 2012

I ТОМ

*Баспаға филология, әдебиеттану және әлем тілдері факультетінің
Ғылыми кеңесі шешімімен ұсынылды*

Редакциялық алқа

ф.ғ.д., профессор *Қ. Әбдезұлы*, ф.ғ.д., профессор *Б.Қ. Момынова*,
ф.ғ.д., профессор *А.Б. Салқынбай*, ф.ғ.к., доцент *Л. Асқар*,
ф.ғ.к., доцент *Х. Қарабаева*, *Л. Әлімтаева*

Профессор Мархабат Томановтың 80 жылдығына арналған «Филологияның қазіргі кезеңдегі басымдықтары: дәстүрі мен болашағы» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференцияның материалдары: - 2 томдық. I т. – Алматы: Қазақ университеті, 2008. – 378 б

ISBN 978-601-247-383-4

Конференция материалдарының жинағына белгілі түрколог ғалым, ҚазҰУ-да ұзақ жылдар бойы кафедра меңгерушісі, ұстаз болған профессор М. Томановтың ғылыми жолына арналған мақалалар, қазақ тілінің тарихын, қазіргі қазақ тіл білімінің өзекті мәселелерін жаңа заман парадигмаларына сәйкес зерделеген зерттеулер мен жас ғалымдардың ізденістері еніп отыр.

Жинақ филологтарға, филология факультетінің студенттері мен магистранттарына, тіл білімінің мәселелеріне қызығушы жалпы оқырман қауымға арналған.

р ғалым қазақ тілінде болатынын көрсетеді: мендегідей тұжырым дыбыс тіркестерінің ыеу процесінде кейіп: *оғ (ы) л – ұл*. Ескі

Оғ дыбыс тіркесінің дыбысының қысқандануы е *ү-ға* сәйкес келуі де. ері де (*ү ~ о, о ~ ү*) ашық дауыстылардың [64-65]. М. Томанов дыбыс сәйкестіктерін

і тілдерді бір-бірімен егі *biu «этом»; kiun* дыбысы қолданылған. *Сол дысыхатъ» ~ түрік.kiun; bu; якут. kus «утка» –*

ы ө дыбысының орнын *. uzun; koro «сухой» –*

ығындағы дыбыс деп

я ғылыми болжауында ө дауыстысы біршама *настроение' (<köñi).*

нде қыпшақ тобындағы дыбысының ө-ге сәйкестігі тұндай процестің кейбір ркі тіліндегі *оғур, үгүз*]. А.М.Щербак *ѳ > ү-ге* , 155 б.]. Сонымен қатар ді: *ку'мір 'уголь', ку'ңіг* уз, қырғыз, қарақалпақ. тагауз тілінде дауысты *ү* азақ, қарақалпақ, ноғай. не болды дей отырып.

жаны жайлы тұжырымдар беріледі. Ол: (*у > ү > ы*) тәрізді формулаға негізделеді: *турна – тұрна – тура*. Мұндай фактілер чуваш тілінде көп сөздердің бірінші буынында жалпы түркілік *а* орнына *у*, енді топ сөздерде *ы* дыбысы айтылатындығын көрсетеді: *сухал-сақал, улма-алма, улан-алып, уч-аш, тына-ына, ылтаң-алтын, тымар-тамыр, хырам-қарын* [2, 15 б.]. М. Томанов қазақ сөздерінде де осындай сәйкестік кездесетіндігін айтады: *анда-мұнда, анда-мында, тұмақ-тымақ, шұбар-шыбар*. Бірінші буын сөзіндегі *а ~ ы* сәйкестігі қазақ тілінде мағыналық дербестікке ие болып, әрқайсысы дербес сөздерінде қалыптасып кеткен: *атып шығу-ытып шығу, ағып кету-ығып кету* [2, 15 б.]. М.Томанов мағынада келтірген тұжырымдарды жинақтай келе: “ Қазақ тіліндегі *ы* тарихи жағынан бірде *а-мен* (бірінші буын құрамында), бірде делабиализация процесінің нәтижесі ретінде (бірінші буын құрамында: *а-а-тырна*) көрінуі, немесе екінші, үшінші буындарда ерін дыбыстарының аллофоны ретінде кездесуі мүмкін” деген қорытынды шығарады [2, 16 б.].

М.Рясянен еңбегінде дауысты *ы* дыбысының созылыңқы және қысқа түрлері мына мысалдар арқылы көрсетілген: созылыңқы дауысты *ы* дыбысы якут тілінде *күн “лезвие”~ түрік. күн; якут. күс “дочь” ~ түрік. күз*. Қысқа дауысты *ы* дыбыспен келгенде: якут. *күс “зима” ~ түрік. күс; якут. күл “конский” ~ түрік. күл* [7, 81 б.]. Ф.Габаин пікірінше, көне түркі және ұйғыр тілдерінде *ы (у)* дыбысы *ј, s, п*, дыбыстарымен қатар келіп, бейтараптанады: *jyl > jil “ветер”; ys > is “дело”; byn > bin “тысяча”; bys > is “карты”*. Осыған сәйкес М.Рясянен еңбегінде былайша көрсетіледі: *ј* дыбысының алдында келгенде *і* балқ. *sjijyr “убирать”*, башқұрт тілінде *у* дыбысы редуцияланып, дауысты *і* дыбысынан гөрі е *ы* дыбысын берген, тіпті *ā (ә)*-ге жуық: тат. *kəz “девушка”, səj “пиршество”, bəzau “теленок”*.

Қорыта келгенде, ғалым М.Томановтың түркі тілдеріндегі кейбір дауысты дыбыстардың даму, өзгеріс жолдарын көрсететін фактілері қазіргі түркітану үшін құнды мәлімет болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақ грамматикасы. –Астана, 2002. –783 б.
2. Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. Фонетика. Морфология. –Алматы: Мектеп, 1981. –205 б.
3. Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. –Ленинград, 1970. –201 с.
4. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. –М-Л.: 1948. –275 с.
5. Богородицкий В.А. О корневом вокализме и его изменениях в казанско-татарском диалекте. ВНОТ, 8, –Казань, 1911. –115 с.
6. Киякбаев Д.Г. Фонетика башкирского языка. –Уфа, 1958.
7. Рясянен М. Материалы по исторической фонетике тюркских языков. –Москва, 1955. –220 с.
8. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Ч. I. Фонетика и морфология. –Москва, 1952. –542 с.

In this article are considered the questions of interpretation of the vowel sounds in Turkic languages.

This article deals with the interpretation of the vowel sounds in Turkic languages.

ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ЕСКІ ҚЫПШАҚ ТІЛІ ЛЕКСИКАСЫМЕН САБАҚТАСТЫҒЫ

К. Куркебаев,

филология, әдебиеттану және әлем тілдері факультетінің доценті, филол.ғыл.кан.,

Қыпшақтар - өз дәуірінде Шығыс Еуропа мен Дунайдан бастап Орта Азияны, Азов теңізі жағалауын, Солтүстік Кавказды, Мысырды, тіпті шығысында Қытай қорғанына дейінгі ұлан-ғайыр территорияны уысында ұстап төрткүл дүниені дүр сілкіндірген әлемдік өркениет пен мәдениетке, тарихқа өз үлесін қосқан аса қуатты түркі мемлекеттерінің бірегейі еді. Бұл ойымызды түркітану, қыпшақтану саласымен жан-жақты шұғылданып жүрген түркі жұртшылығына аса танымал тарихшы ғалым Мурад Ахмед дәйектейді: «К концу V века, кипчаки заселили пол Европы и всю Центральную Азию. Тюркская речь

заглушала на Евразийском континенте любую другую. Тюрки были самым могучим и многочисленным народом мира... На Идели (Волге) встретились культуры Востока и Запада. Благодаря усилению древний мир соединился в единое пространство, которое называли Евразией», - деп нақтылай түседі [1]. Сол дәуірдің тарих сахнасында батырлық пен ерліктің, жауынгершіліктің нағыз символын тапқыр кыпшақтармен достық қарым-қатынаста өмір сүру Еуропаның көптеген мемлекеттері мен князьдарының, Қап тауы аксүйектерінің арманына айналған еді. Бұл мүмкіндікке қол жеткізуге тырысқан әр алуан мемлекет басшылары кыпшақтармен саяси-одақтар мен әскери бірлестіктер құруға, қыз алу күйеу болып құдандалық қарым-қатынастарды дамытуға ықпал жасады. Олар кыпшақтардың шапқыншылығына ұшырамаудың айла-әрекетін жасап, орайы келгенде олардың әскери қуаты мен жауынгерлік шеберліктеріне арқа сүйеп, өздерінің ішкі және сыртқы саяси жағдайларын реттеу пайдаланғаны да белгілі. Қыпшақтар бұл жерлерде тек саяси үстемдік жасап қана қойған жоқ, өздерінің салты мен ділін, дінін, тілін дәріптейтін үлкен рухани-мәдени ошақтар қалыптастырды. Бұл мәдени ошақтар кыпшақтардың этникалық менталитеті мен дүниетанымы, этностық тілі мен этностық санасы, этникалық моралі мен салт-дәстүрі, әдебиеті мен өнері ерекше қарқында дамыды. Әсіресе, бұл «төрткүл дүниені жарты әлемін» билеген әйгілі Алтын Орда мемлекеті тұсында кыпшақтардың мәдени кеңістігінің кеңейе түсті.

Бұл жөнінде «Арабские и персидские историки, побывавшие в Золотой Орде сообщают о многих ученых, писателях, богословах и поэтах, которые жили на территории Золотой Орды, занимаясь научной и литературной деятельностью. Ныне обнаруженные памятники материальной и духовной культуры Золотой Орды подтверждают высокую культуру вес центрах», - деп орынды атап көрсетеді [29].

Тарихтың дәл осы тұсында кыпшақ тілінің қолдану аумағы мен қоғамдық қажеттілігі арта түсетін белгілі. Яғни, XI ғасырдан бастап монғолдардың шапқыншылығына дейін де, Шыңғысхан ұрпақтары құрған аса қуатты Алтын Орда мемлекеті тұсында да кыпшақ тілі халықаралық тіл дәрежесінде кеңінен қолданылған қуатты тіл болғанын еуропаның Шығыстанушы ғалымдары мен жиһангерлерінің, әсіресе, ғалымдарының жазба дүниелерінде кеңінен сөз етіледі. Тіпті, басқыншы монғолдардың өзі жергілікті кыпшақтарға ассимиляцияланып сол тілде сөйлегені, Мысыр, Шам, Үнді, Кавказ халықтарының біраз тілді үйренуі сол кездегі кыпшақтардың саяси үстемдігімен тікелей байланысты болса керек. Алтын Орда хандарының бұйрықтары мен жарлықтары, түрлі мазмұндағы хаттары, Араб ғалымдары мен Мысыр сұлтандарының жазбалары, Грузия, Армения жерін бағындырып мекен еткен армян-кыпшақтардың тарихи-филологиялық және құқықтық сипаттағы еңбектері, Үнді сұлтандарының жәдігерліктері сол дәуірде кыпшақ тілінде жазылған еді.

Оның айқын дәлелі ретінде Орта ғасырда әртүрлі әліпбилермен кыпшақ тілі туралы жазылған «Кодекс Куманикус», Абу Хайианның «Китаб әл-Идрак ли-лисан әл-атрак», «Терджуман түркий уа ғараби», «Китаб әд-дурра әл-мудийа филлуғат ат-туркийа», «Ат-тухфат әз-закия филлуғат ат-туркийа», «Китаб булғату ал-муштак фил луғати ат-туркия ва-л қыфчак», Жамалладин ат-Туркидің «Китаб Булғату әл-муштак фи-луғат ат-турк», Молла ибн Салихтың «Ашшудүр әд-даһабия уа-л-кита әл-ахмадия ат-туркия» сияқты еңбектерімен қатар, армян-кыпшақтары тілінде жазылған «Дана Хикар сөзі», «Армянша-кыпшақша дұғалық», «Төре бітігі» және әлі жете зерттелмеген түрлі жанрдағы тарихи жазбалар мен сөздіктерді жатқызуға болады. Мұнымен қоса, Алтын Орда мемлекетінің аумағында жазылған Хорезмидің «Мұхаббат-наме», Сайф Сарайдың «Гүлистан би-түрки», Құтыптың «Хұсыр-Шырын», Махмуд бин-Алидің «Нахдж әл-Фарадис» шығармаларының тілі де, оғыз-кыпшақ тілінің элементтері басым құнды дүниелер екенін түркітанушы ғалымдар талай рет алға тартқаны белгілі.

Дегенмен де, ескі кыпшақ тілінің лексикалық қоры мол сақталған жоғарыда аталған жазба ескерткіштер тілі бүгінгі түркітану ғылымында жан-жақты түбегейлі зерттелді деп айта алмаймыз. Мәселен, поляк зерттеушісі А.Зайончковский: «Терджуман түркий уа ғараби» ескерткіші туралы былай дейді: «Тарджуман тюрки» относит к числу «старейших словарей» или «письменных памятников арабско-тюркской (кипчацкой) лексикографии из государства мамлюков» и отмечает, что «издание Хоутсма доступна нам только по типографическому изданию без факсимиле, а значит – и без возможности контроля по уникальной лейденской рукописи» [3,] – деп, бұл тарихи мұраны ғылымға айналдыруға ең алғаш рет шығарған М.Т.Хоутсманың неміс тіліндегі аударма нұсқасы мен транскрипциясын жетілдіре түсуге ұсыныс айтқан еді.

Немесе сол кездегі қарым-қатынасты кыпшақ тілінде жүргізіп, христиан дінінің армян-григорян

тұтынған қауымдық топты бұлар, яки ассимиляцияланған армяндар болар, яки екінші халықтың жетік меңгерген қыпшақтар болар деген пікірталас тарих пен тіл ғылымында әлі толық басылмаған мәселе. Тіпті ескі армян жазуымен жазылып бізге аударылған «Дана Хикар сөзі» жазмасының транскрипциясындағы кемшіліктерді айтпағанның өзінде түпнұсқадан аударылған араб, грек, армян, славян нұсқаларынан қыпшақша нұсқасының кемшін тұстарын зерттеуші Ахмедов былайша атап көрсетеді: «Армян тіліндегі нұсқасы сирия, араб нұсқаларына қарағанда қалау, ал қыпшақ тіліне тек Хикардың өсиеті ғана аударылған» [4,84]. Қалай десек те, сол дәуірде лексикалық шапқыншылығынан зардап шеккен қыпшақтар мен армяндардың бір бөлігі Шығыс Еуропаның Каменец-Подольск маңына қоныс теуіп, өздері өмір сүрген Польша корольдігінің саяси-экономикалық өміріне елеулі өзгеріс енгізгеніне тарих куә. Көне армян тілінен діни кітаптар, көркем әдебиет пен дұғалықтар аударылып, полякша-армянша-қыпшақша үш тілді сөздіктер құрастырылғаны, лексикалық еңбектер мен жылнамалар жазылғаны белгілі. Яғни, өз заманында армян-қыпшақ тілдері алуан мазмұнда әртүрлі әліпбиімен жазылған мол жәдігерліктерді зерттеп қыпшақтану ғылымының айналымына түсіру бүгінгі түркологиядағы өзекті мәселелердің бірі болмақ.

Орта ғасырдағы қыпшақ тілінде жазылған жәдігерліктердің тілдік ерекшеліктері туралы айтқанда, қыпшақ тілінің лексикалық қоры негізінен көне түркі, орта түркі лексикасынан бастау алып, өмір сүрген аймақтағы этникалық топтардан кірме сөздерді қабылдап дамып отырғаны ешбір дау тудырмайды. Қалай дегенде де, ескі қыпшақ тілінің элементтері қазіргі қыпшақ тобына жататын қазақ, қарақалпақ, құмық, қарашай-балқар, татар, башқұрт тілдерімен етене жақын екені түркітану ғылымында тұрақталған тұжырым.

Осы аймақтарда өз саяси-экономикалық, мәдени, идеологиялық үстемдігін жүргізген қыпшақтардың тілі түркітану ғылымында әртүрлі варианттарда жиі ұшырасады. Бұл олардың географиялық таралу аймағымен және жергілікті тұрғындардың коммуникативтік ерекшеліктерімен тығыз байланысты болса керек. Мәселен, Батыс Еуропа мен Шығыс Азияға дейінгі ұлан-ғайыр аймақты «Түркі-Қыпшақ» (Ұлы қыпшақ даласы), Еуропа аймағын жайлаған қыпшақтарды «кумандар», орыс мекендеген қыпшақтарды «половецтер», Египет пен Сирияны билеген қыпшақтарды «кыпшақтар», Армения, Грузия, Украина, Польша жерінде мекендеген қыпшақтарды «армян-қыпшақтар» деп атаған.

Ежелгі қыпшақ тілінің негізгі сөздік қоры мен сөздік құрамы сақ пен ғұннан бастау алып, көптеген орта түркі тайпаларының сөздік құрамын бойына сіңіре отырып, Орта ғасырдағы жазба дәстүрді қолданып алып, жеке тілдерге ыдрау дәуіріндегі экстралингвистикалық және интралингвистикалық өзгерістерді бастарынан өткерсе де қазіргі қыпшақ тобына жататын тілдермен фонетикалық жүйесі, лексикалық құрамы, морфологиялық құрылымы, синтаксистік қабатының лингвистикалық сабақтастығы сақталған. Оған қыпшақтар сол кездің өзінде, бірі Алтын Орда мемлекетінің құрамында, бірі Еуропада, енді бірі Мысыр елінде болса да ежелгі қыпшақ тілінің лексикалық құрамын қалдырып көптеген сөздер мен атаулардың азын-аулақ фонетикалық өзгешеліктер мен грамматикалықтарда ұшырасқанымен, негізгі тұлғасы мен лексикалық мағыналары сол қалпында қалғанын төмендегі жазба ескерткіштер тіліндегі мысалдар нақты дәлелдейді.

«Codex Comanicus»	«Терджуман түркий уа ғараби»	«Китаб әл-идрак ли- лисан әл-атрак»	«Дана Хикар сөзі»	Қазақша нұсқасы
	Ағач	йғач	Ағач	Ағаш
	Чечек	Чічек	Чічак	шешек, (гүл) бәйшешек
	Топрах	топрақ	Топрах	Топырақ
	Оғлан	оғлан	Оғул	Ұл
	Еб	Ев	Өв	Үй
	Етмек	Етмек	Етмак	Нан
	Йағурт	Йағурт	Йуғрут	Құрт
	Сатчы	Сатычы	Садуш	Сатушы
	Кейік	Кейік	Кійік	Киік
	Теве	Деве	Теве	Түйе
	Дағық	Тағуқ	Тақағу	Тауық
	Көверчін	күгерчін	Күчгүрчін	Көгершін
	Қарлагач	Қарлағуч	Қарлығ ач	Қарлығаш

Жоғарыдағы кесте мысалдарына назар аударғанда қазіргі қазақ тіліндегі дыбыстық құрылым жағынан бөлектеу сөз **нан** атау болып тұрғаны белгілі. Көне түркілік, орта түркілік жәдігерліктерде және әралуан аймақта мекендеген ежелгі қыпшақтардың, оғыздардың, карлұқтардың тілінде парсы тілінен енген **нан** атауының орнына көне түркілік **етмек** сөзі к еңінен қолданылған. Мысалы, *Күндүз у кеча тийілмедім өвратмахтан тойдурдум аны ус у ахыл біле нечік кім еса сувдан өтмектан тойгай* «Ертелі-кеш үйретуден тыйылмадым, оны ес-ақылға нан мен судан тойғанымды тойдырдым» (Дана Хикар сөзі).

Етмек сөзінің архетип түбірі бір буынды **ет** етістігі «істеу, жасау» мағынасын білдірген. Ал -ма аффиксі етістіктен есім тудыратын өнімсіз жұрнақтардың бірі болған. Сонда, ескі қыпшақ тіліндегі туынды түбір **етмәк** атауы парсы тілінен енген нан сөзіне дейін де кеңінен жұмсалған өзіміздің көне түркілердің ежелгі төл атауы екен.

Кестеде көрсетілген ескі қыпшақ тілінің фонетикалық сипаты мен қазақ тілінің фонетикалық сипатына назар аударғанда орта ғасырдағы көне қыпшақ тілінде жазылған жазба ескерткіштердегі дыбысының жиі қолдануы, оның қазақ тілінде ш фонемасына сәйкес келетіні қыпшақ тілінің қазақ тіліне жақын тілдердің бірі екенін айқындайды. Оған мысал ретінде, басқа да *чиче - шеше, чечек - шешек, үч - үш, чыбын - шыбын, чүбрек - шүперек* сияқты сөздердегі **ч ~ ш** дыбыс алмасуларына жатқызуымызға болады.

Ескі қыпшақ тіліндегі көптеген фразеологизмдерді қазіргі қазақ тіліндегі нұсқаларымен салыстырғанда, мағыналық жағынан да тұлғалық жағынан да етене сабақтас екеніне көз жеткіземіз. Мысалы, *Оғулм теңриниң буйрухуна дайме хулах хой*. «Ұлым, тәңіріңнің бұйрығына дәйім құлақ той» (Дана Хикар сөзі). Ескі қыпшақ тіліндегі **хулах хой** фразеологизмі қазіргі қазақ тілінде **құлақ са** тұлғасында жұмсалып, *айтқанды тыңда* мағынасын білдірген.

Сондай-ақ, бүгінгі түркі тілдеріндегі көптеген сөздердің лексика-семантикалық сәйкестігін көне қыпшақ тілі элементтерімен салыстырғанда мағыналарының орайлас, үндес екеніне көз жеткізу үшін этимологиялық талдаулар арқылы шығу төркініне барлау жасап генезистік түп тамырын айқындауға болады.

Мысалы, көне қыпшақ тіліндегі жазба ескерткіштер тілінде «әйел» мағынасында **ебчи** сөзі қолданылған. Аталмыш сөздің түп-төркіні туралы Э.Севортян сөздігінде түбір **ев** көне түркі тілінде «үй» мағынасында қолданылғаны көрсетіледі. Ал көне түркі тілінде **-чы, -чі** сөз тудырушы жұрнағы **-ч** әрекетті орындаушының атауын білдірген [5,137]. Яғни бұл жұрнақтың ескерткіштердегі мағынасы қазіргі түркі тілдеріндегі кәсіп иесін, мамандық иесін білдіретін **-шы, -ші** сөз тудырушы жұрнағымен семантикалық жағынан бірдей болған. Сонда көне қыпшақ тіліндегі туынды **епчи** сөзінің мағынасы «үй ұстаушы адам» дегенді білдіреді. Бұл сөз қазіргі хақас, тува, шор, қырғыз сияқты түркі тілдер жүйесінде әр түрлі фонетикалық вариантта ұшырасады.

Қазіргі қазақ тіліндегі «сиыр» атауы көне қыпшақ ескерткіштер тілінде де **сығыр, инәк** түрінде ұшырасады. Бұл жөнінде М.Мусаев былай дейді: «...что из двух основных названий коровы в тюркских языках одно – *сыйыр* занимает единую территорию, охватывающую в основном кыпчакские языки. Другое название – *инек* не образует сплошной территории, а имеет большой территориальный разрыв» [6,287]. Яғни түркі тілдерінің солтүстік-батыс тобы *сыйыр* сөзін қолданса, ал *инек* сөзін монғол тілдерімен тығыз қарым-қатынаста болған шығыс және оңтүстік аймақта орналасқан түркі тілдері қолданған.

Инәк сөзінің тарихы туралы айтатын болсақ, инәк сөзінің инәк тұлғасы да ежелгі түркі тілдерінде ұшырасады. Көне ескерткіштер тіліндегі **инәк** сөзінің семантикасына назар аударғанда жалпы жан-жануарлардың аналық, ұрғашы тегіне байланысты қолданылғанына көз жеткіземіз. Мәселен М.Қашқари сөздігінде *инәк* атауы «тасбақаның аналығы» ретінде көрсетіледі. Бұл түбірлес сөздердің байырғы тұлғалары мен семантикалық валенттілігі жағынан ұқсастығына сүйеніп, мағыналары жақын деген қағидатқа сүйенсек, қазіргі қазақ тіліндегі түйенің аналығын білдіретін **інген** сөзі де осы түбірлерден тараған болуы әбден мүмкін.

А.М.Щербак **инәк** сөзінің түбірін «ана, шеше» мағынасында **инә, әне** сөзімен сабақтастырып қарастырғанды жөн санайды [4,287]. Шындығында да арғысы көне түркі, бергісі ескі қыпшақ тіліндегі **инәк** сөзі қазақ тіліндегі **ене, ана, інген** сөздерімен семантикалық жағынан да, дыбыстық жамылғышы жағынан да орайлас, үндес, сабақтас келеді.

Орта түркі тілінде парсылық **гүл** сөзімен қатар осы мағынадағы түркілік **чечәк** сөзі кеңінен қолданылған. *Чечәк* сөзі «Диуанда» гүл мағынасында жұмсалған. Бұл атау қазіргі түркі тілдерінде де

гүл мағ
каз.т. –
жұмсал
сақталғ
бай//бә
алу», а.
қолдан

Жал
жалпы
қыпша
буынды
кейін с
Қор
жерлер
мен ма
қыпша

1. А
2. Е
- часть. С
3. Э
- языкозн
4. К
5. С
6. М
7. Т
- тюркски

В э
памяти

Thi

Бү
қалай
Ал
өзді-ө
Бі
бір-бі
да бо
дыбы
«/
«түрк
158],

мағынасында жұмсалып, әртүрлі фонетикалық варианттарда кездеседі: аз.т. – чичәк, баш.т. – сәсек, сат. – шешек, алт., құм., тув.т. – чечек, тат.т. – чәчәк, түр.т. – сичәк, чув.т. – чегек. Ескі қыпшақ тілінде қалған чечек сөзі қазіргі қазақ тіліндегі ерте көктемде шығатын *бәйшешек* сөзінің құрамында сақталған. Бұл сөзді *бәйге*, *байрам* тұлғаларымен бір қатарға қоюға болады. Өйткені ортақ түбір *бәй* шор, сағай тіліндегі «той» мағынасындағы *пай* сөзінен шыққан. Бәйге – «жарыс, жарыста жүлде», ал чечек – «жарыста озып бірінші көктеп шығу» ұғымын білдіреді. Сонда ескі қыпшақ тілінде қалған чечек сөзі басқа гүлдерден бұрын озып шығу мағынасын білдірген.

Жалпы лексикалық қордың ұйытқысы бір буынды түбірлер болуы тек қана түркі тілдерінің емес, еліміз алтай тобына жататын тілдердің бәріне ортақ ерекшелік болып табылады. Бұл ерекшелік, ескі қыпшақ тілінде де көрініс тауып, қазіргі қыпшақ тобына жататын тілдердің өн бойында сақталған бір буынды түбірлер аффиксацияның нәтижесінде көп буындыға (екі буынды кейде үш буынды) өзгеріп, тілдің соның өзі тұрақты құбылысқа айналғаны белгілі.

Қорыта айтқанда, Орта ғасырда Мысыр, Шам, Үнді, Кавказ, Алмания, Польша, Украина, Ресей аумағында әртүрлі әліпбилермен жарық көрген қыпшақ тілі туралы жәдігерліктердің тіліндегі тұлғасы мен мағынасы орайлас лексикалық параллельдердің этногенетикалық, глоттогенетикалық тамыры ескі қыпшақ тілі мен қазақ тілі лексикасының сабақтастығының айқын дәлелі болады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Аджи.М. Кипчаки. Древняя история тюрков и Великой степи. – Москва. 1999. –230 с.
2. Наджиң Э.Н. Тюркоязычный памятник XIV века «Гулистан» Сейфа Сарай и его язык. –Алматы. Наука, 1975. I кн. С.208.
3. Зайончковский А. К изучению средневековых памятников тюркской письменности (XI - XVI вв). «Вопросы языкознания», 1967, № 6, стр. 86.
4. Қудасов.С.Ж. Армян жазулы қыпшақ ескерткіші «Дана Хикар сөзінің тілі». –Алматы, 1990. 118 б.
5. Севортян Э. Этимологический словарь тюркских языков.
6. Мусаев К.М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении. - Москва. 1975. -386 с.
7. Щербак А.М. Названия домашних и диких животных в тюркских языках.// Историческое развитие лексики тюркских языков. – Москва, 1961. –С11-13.

В этой статье проводилось сравнительный анализ отдельных слов и языковые особенности древнекипчакских памятников.

This article presents a comparative analysis of individual words and linguistic drevnokipchakskih monuments.

ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ БАЙЫРҒЫ ТҮБІРЛЕРІ

Б. Қалиұлы,
ф.ғ.д., профессор

Бұл мақалада әуел бастан дыбыстар бұрын шықты ма? Әлде түбір сөздер бұрын шықты ма? Олар пайда болды, қалай жасалынды? деген мәселелер туралы сөз болмақшы.

Алғашқы дыбыстар мен алғашқы түбірлердің жасалуы тарихи құбылыс. Олардың әрқайсысының пайда болуына тән шығу төркіні мен тарихы, жолдары мен кезеңдері бар.

«Ежелгі дыбыстардың пайда болуы» деген мен «ежелгі түбірлердің пайда болуы» дегендерді бір-бірінен ажырата қарастыру керек. Сонымен бірге бұл екі мәселені бір-бірінен бөліп қарастыруға тағы келмейді. Өйткені дыбыстың пайда болуымен бірге сөз жасалынады, сөздің пайда болуымен бірге дыбыстар сараланады.

«Алғашқы түбір сөздер қалай жасалынды?» деген сұраққа Г.Вамбери, Н.А.Баскаков, А.М. Щербактар «Алғашқы түбірлері үш дыбысты бітеу буыннан («қат», «бас» дегендер сияқты) шықты» десе [1: 6-7; 2: 89, 3: 100]. А.Зайончковский, А.Н.Кононов, Э.В.Севортян «Алдымен мағынасыз БА (Б - дауыссыз, А -

МАЗМУНЫ

Әбдезұлы Қ. Алғысөз	3
---------------------------	---

- I -

ПЛЕНАРЛЫҚ БАЯНДАМАЛАР

Жанпейісов Е. Ерте күннен естегілер	4
Манкеева Ж.А. Қазақ тілі тарихын зерттеудің жаңа үрдісі	6
Малбақов М. Түркі лексикографиясын зерттеудің кейбір мәселелері	9
Rahimov Mehdi Nizami. Subjunctive mood in English	11

ТІЛ БІЛІМІНДЕГІ ҚАЗІРГІ БАСЫМДЫҚТАР МЕН ЖАҢА БАҒЫТТАР

Абдығалимова Ж. Кереку өңірінің топонимикалық аталымдарының символдық мәні	15
Аққозов Ә. Ә. Сөз мағынасының төртбұрыштық моделі	18
Асқар Л. «С»-ның сыры: уақытты когнитивтік игеру	20
Әлімтаева Л. Қозғалыс атаулары ретіндегі етістіктердің лексика-семантикалық өрісі	24
Әлкебаева Д.А. Сөзтану ғылымының терминологиялық аппараты	26
Әнесова Үміт. Қазақ мәдениеті мен өзге елдердің (ағылшын) мәдениеттеріндегі символдардың ұқсастықтары мен ерекшеліктері	29
Багирова С. Н. Особенности употребления имен существительных в научном стиле	35
Дәрменқұлова Р.Н. Іс-әрекетті, қимылды бірлесіп орындау тұрғысынан атайтын баяндауыш туралы	37
Гусейнова Х. Стилистические особенности языковых единиц (на основе творчества Мир Джалала)	40
Ескермесова Г.А. Тіл дамуындағы қарама-қайшылықтар	42
Жақсыбаева Ә.О. Бұраханова Қ. Шәкәрім лирикасындағы тілдік-бейнелілік аспектілер	45
Жүсіпов Н.Қ. Баратова М.Н. Мәшһүр Жүсіп өлеңдеріндегі символдардың қолданылу ерекшеліктері	49
Исаева Ж.Т., Тәттібаева А.Е. Тіл біліміндегі кірме сөздердің семантикалық өрісі	55
Исрафилова Г.Ф. Текстобразующие особенности синтаксического параллелизма	58
Қасым Б. Күрделі аталымдардың ғылыми негіздері мен басты ұстанымдары	61
Мамаева Г.Б. Б. Момышұлы еңбектеріндегі шешендік өнер мәселесі	64
Мамаева М.Қ. Сөздердің «орын тәртібінің» қазақ және орыс тілдерінде зерттелу бағыттары	68
Марғабасова М.Ә. Өңгімелеу мәтініне тән ырғақ және оның эмоционалдық сипаты	71
Мәдиева Г.Б. Тіл саясаты: Қазақстан жер-су атауларының дамуы	74
Момынова Б. Адам ойының сөйлеу әрекеті арқылы жүзеге асуындағы бейвербалды амалдардың қызметі мен мағынасы	77
Рзаева С. Об азербайджанских женских именах со словом гюль (цветок) и их связи с культом богини-матери	79
Саткенова Ж.Б. Когнитивтік лингвистика - антропоэзектік парадигмадағы базалық ілім	82
Смағұлова Г.Н. Қазақ фразеологизмдерінің лингвомәдени мәртебесі	84
Тәттібаева А.Е., Исаева Ж.Т. Медицина тілінде метафоралану арқылы нысандардың қолданылу түрлері	87
Тұрсынбаева Қ.Ж. Тіл - әлеуметтік құбылыс ретінде	91
Үмбетов М. Азаматтық кодекс мәтіндерінің тілдік ерекшеліктері	94
Хасенова А.Н. «Қимыл есімі+үшін шылауы» моделді сабақтас құрмалас сөйлемдердің жасалуы	97
Шалабай Б. Мәтін стилистикасы	100
Чалтикенова Л.А. Морфологиялық сөз нұсқаларының қызмет ерекшеліктері	103

ТАРИХИ ГРАММАТИКА ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ТҮРКІ ТІЛДЕРІ;

ӘЛЕМ КЕҢІСТІГІНДЕГІ ТҮРКІТАНУ ҒЫЛЫМЫ: КЕШЕ, БҮГІН, БОЛАШАҒЫ

Ақымбек С.Ш. Түркі тілдеріндегі үндесім фонетикасының мәселелері	106
Әбілқасымов Б. Қисса аталатын әдебиеттің қазақ мәдени өміріндегі орны	110
Велиева Х. Язык поэзии Намига Камала	118
Мамедова В. Семантическая классификация глаголов в тюркологии	120
Досжан Р.А. Ескі қазақ дереккөздері хақында	124
Жұмабаева Ж.Т. Түркі тілдеріндегі дауысты дыбыстардың интерпретациясы (М.Томаповтың зерттеуі бойынша)	129
Күркебаев К. Қазақ тілінің ескі қыпшақ тілі лексикасымен сабақтастығы	131